

Xəyalə İBRAHİMOVA
Gəncə Dövlət Universiteti, Q.q.-laborant.

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ MÜASİR İCTİMAİ HADİSƏLƏRƏ MÜNASİBƏTİ

Hüseyin Cavid nə sələflərinə, nə də xələflərinə bənzəyir. Onun sənətdə öz səsi, öz nəfəsi, öz dəst-xətti vardır. Poeziyada da, dramaturgiyada da o, orijinaldır, heç kəsi təkrar etməmiş, heç kəsin təsirinə qapılmışdır. Yazılıb yaratdıqlarının hamısı öz istedadının məhsuludur. Nə yazılmışdırsa öz vicdanının piçltısı ilə yazılmışdır. Burada mərhum teatrşünas-tənqidçi Cəfər Cəfərovun aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: "Hüseyin Cavid heç bir vaxt sənətkar vicdanına xəyanət etməmişdir."

Bütün varadıcılığı boyu Cavid nəyi tərənnüm etmiş, nəyi axtarmışdır?

Qoy bu suala yaziçinin özü cavab versin: “Ösürü olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir.”

Şairin zengin yaradıcılıq yolunun ümumi pafosu göstərir ki, bu etiraf, bu müddəə tamamilə doğrudur. Son dərəcə mürəkkəb bir həyat və yaradıcılıq yolu keçən Cavidin ilham pərisi daim həqiqət eşqi ilə qanad çalmış, həqiqət eşqi ilə alovlanıb yanmışdır. Həqiqəti axtarıb tapmaq, ona qovuşmaq yollarında bəzən şübhələr, tərəddüdlər keçirən şairin ilham pərisi bəzən əngin sənalarda, tarixin dərinliklərində qanad çalsa da, o, heç bir vaxt öz idealından – həqiqətdən ayrılmamış, bütün yaradıcılığı boyu onu insanlara aşılamağa, həqiqətin çətin yollarını onlara göstərməyə çalışmışdır. Bütün böyük sənətkarlar kimi, H.Cavid üçün da həqiqətin ancaq birçə mənası vardır ki, bu da öz doğma xalqını azad, xoşbəxt və mədəni görmək, ana Vətənə xidmət etmək arzusudur. Həla gəncliyində dostlarından birinə göndərdiyi məktubda Cavid yazdı: "... indi əsl məqsəd Vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdədir." Bu cəhət əsimizin əvvəllərində təşəkkül tapıb müstəqil ədəbi məktəb kimi fəaliyyət göstərən mütərəqqi romantizmin nümayəndələrini, o cümlədən Hüscyn Cavidi tənqidisi realizmə yaxınlaşdırırı. O zaman Cavid, Hadi, Səhhət, Şaiq kimi romantiklər yaradıcılıqlarının əsas ruhu etibarilə tənqidisi realistlərlə demək olar ki, bir cəbhədə dayanır, bir ideala xidmət edirdilər. Lakin bəzi tənqidçilər o dövrün ədəbi prosesini tədqiq edərkən bunu nəzərə alır, romantiklərin, o cümlədən Hüseyin Cavidin yaradıcılığını zamanın ümumi ədəbi axarı ilə bağlamayıb təcrid olunmuş şəkildə öyrənirlər. Bu kitaba daxil olan bəzi məqalələrdə də bu meyl hiss edilməkdədir. Əlbəttə, bu, elmi-metodoloji cəhətdən yanlış yoldur. Bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığı haqqındaki tədqiqat o zaman tam təsir bağışlayır ki, dövrlə, zamanla, zamanın ümumi ədəbi inkişafı ilə sıx əlaqələndirilsin. Məlumdur ki, əsimizin əvvəllərində tənqidisi realistlərin və mütərəqqi romantiklərin yazış yaratdığı dövr inqilablar dövrü idi. Çarizmin, kapitalist və mülkədar cəmiyyətinin siyasi, maddi-mənəvi buxovundan xilas olmaq uğrunda mübarizə də dövrün başlıca xüsusiyəti idi. Yaradıcılıq metodlarının müxtalif olmasına baxmayaraq, tənqidisi realistlər də, mütərəqqi romantiklər də bu mübarizədən kənardə dayanmamışdır. Onların qabaqcıl nümayəndələri öz qələmləri ilə bu mübarizədə fəal iştirak edirdilər. Buna kicik bir misal gətirək:

Sabir:

Vətən uğrunda, millət esqında

Bəzli-can et xüluhsı-nivvat ilə!

Is apar bas gedarsa qov getsin

Ad gal

Cavid:

Mayeyi-iftixari həp kisinin

Vətən uğrunda bəzli-himmetdər!
Yuxarıdakı misralar hər iki böyük şairin yaradıcılığı üçün epiqraf, hətta manifest sayla bilər. Eyni məqsəd daşıyan hər iki sənətkar bu arzunu bəlli həqiqətə çevirib oxucunun sürüruna, hissina, duyğusuna asılımağa çalışırı. İlhamlarını bu məqsədə doğru vənəltmişdir.

Ey əhli-fəqrü faqə, ver şairə sələlin,
Dəmdir ki, şair olsun dildədeyi-kələlin,
Dəmdir ki, şeiri-nəğzim şərh etsin ərzi-halın
Gözlərdə cilvələnsin insan kimi camalın,

- deyə meydana atılan Sabir öz manifestini həyata keçirmək üçün, sadə şəkildə desək, əməli fəaliyyətə girişib həyatın bütün maddi-mənəvi nemətlərinin yaradıcısı olan “əhli-fəqrü faqə”nın müdafisəsinə qalxışır, onun apardığı sinfi döyüşlərə qoşulur, əsrin atılan topları ilə birgə səslənən kəskin ictimai satiraları ilə “əhli-fəqrü faqə”nın mübarizə yollarını işıqlandırır, ona kömək edirdi. Cavidin də romantik qəlbini eyni nacib əməllərlə döyünlərdü. Şair “ayaq altında pamal olmuş” Vətənin dərddərinə acıyr, dəhşətə gəlib fəryad qoparırdı:

Daha məhv etdi artıq istibdad,
Yaxdı zülm atəşinə canımızı!
Olub hər bir hüququmuza bərbad,
Dinləməz kimse əlamanımızı.

Romantik Cavid də real aləmdə hökm süren rəzalətlərə barışır, "birər zəncir olan əski adətlərə, dünyada hökmranlıq edən ölmüş duyğulara", bir sözlə, istismar üzərində qurulmuş cəmiyyətə qarşı çıxır, onu didməyə, yixmağa çağırırırdı:

İşte bir meydan ki, istər qəhrəman,
Hər kimin var meyli etsin imtahan!
Bəs bu qəhrəman kimdir?

Şair bu suala cavab vermekdə çətinlik çəksə də, ümidsizliyə, bədbinliyə qapılmışdır. O, cəmiyyətin işıqlı gələcəyinə inanır. İnanır ki, gələcəkdə hansı bir yenilməz qüvvə isə meydana atılıb həyatda hökm sürən ədalətsizliyi, rəzalətlərə son qoymacaqdır.

Mövzusu neft fəhlələrinin həyatından alınmış "Məsud və Şəfiqə" adlı süjetli şeirində Cavid yaradıcılığının bu xüsusiyyəti çox gözal ifadə edilmişdir. Məsud neft mədənlərində çalışan fəhlələrin ağır maddi şəraitdə yaşadığını, bir ovuc tüfeylinin isə onların zəhməti hesabına firavan həyat sürdüyünü söylədikdə Şəfiqəni dəhşət bürüyür. O:

Əvət! O sərvətü saman içinde zənginlər,
 Kədər nə... bilməyərək istirahət etsinlər!
 Fəqət zavallı fəqir orta yerdə qəhr olsun.
 Zərərli qazları udsun da yıpranıb solsun.
 Səbəb nə, səhhətə düşmən o nəmlı yerlərdə
 Fəqir olan cürüsün! Həq və mədələt nerdə?
 – deyə soruşduqda, Məsud belə cavab verir
 Bu fikrə qarşı nə mazi cavab verdi, na hal.
 Şənин bu fikrini kəşf etvər ancaq istiqbal...

Bu sətirləri oxuyarkən, inanırsan ki, bədənlik, inamsızlıq Cavid yaradıcılığı üçün tamamilə yaddır. İstiqbalın parlayacağına, məhkunların azad və xoşbəxt olacağına inam Cavidin romantikası üçün başlıca müsbət keyfiyyətdir. H.Cavid yerində sayan, yaşadığı cəmiyyətin inkişafına, zamanının hadisələrinə higər qalan mühafizəkar sənətkarlardan deyildi.

H.Cavid yaradıcılığının müasir həyata, müasir ictimai hadisələrə münasibətini açmaq üçün onun "Şeyda" facisi xüsusişləşənəməyi tələb edir. "Şeyda" facisinin mövzusu Bakının mətbəə işçilərinin və zəhmətkeş ziyanlıların həyatından alınmışdır. Cavid bu əsərində real həyata daha yaxın gələrək, istismarçı siniflərin vəhi təbiətini sonsuz nifrat hissi ilə təsvir etmişdir. Ədibin yaradıcılığında azadlıq, ədalətə çəgiriş motivləri bu əsərdə artıq sentimental və mücərrəd deyil, konkret məna daşıyır, kəskin səslənirdi. "Şeyda" facisində Cavidin romantik qəhrəmanı artıq "hürriyət pərisi" haqqında dumanhı, ritorik söhbətlər açmir, fəhlələrin inqilabi çıxışlarına kömək edir, onlar üçün mübariz mars yazır, əməyin kapital üzərində qəlebə çalması üçün əlindən gələni əsirgəmir. "Şeyda" facisində inqilabi pafos aşilanın məziyyətlərdən biri də budur ki, əsərin sonunda çar istibdadının devrilməsi xəbəri qarlı dağları, qalın meşələri aşib doğma Azərbaycana da qatır, zəhmətkeş kütlələr tərəfindən böyük sevincə qarşılanır. Bu şad xəbər dəmir hasarlardan keçərək

zindanlara da nüfuz edir, həbsxanalara atılmış inqilabçıların da tütü gülür. Məhbəsinqilabçıların biri Romanov sülaləsinin süqutunu öz yoldaşlarına bel xəbər verir: "Artıq zəncirlər qırıldı. Nəhayət, istibdad heykəli devrildi. Rusiya çarlığı məhv oldu. Səadət günüşi parlayır, hüriyyət pərisi gülümsəyir. Bu gün məzlumlar üçün ən şərəfli bir bayram, zalimlər üçün ən qorxunc bir intiqam günüdür." Heç bir şübhə yoxdur ki, surətin dili ilə deyilən yuxarıdakı sözlər müəllifin inqilabə bəslədiyi şəxsi münasibətin ifadəsi idi. Faciədə bəzən inqilabi pafosun zəifləməsinə baxmayaraq, "Şeyda" H.Cavid yaradıcılığında və eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində inqilabi məzmunlu bir dram əsəri kimi diqqəti cəlb edir. "Maral" və "Şeyda" faciələri açıq göstərir ki, H.Cavid real həyata, müasir demokratik yazıçılara yaxınlaşdırıqda, əsərlərinin mövzusunu real həyatdan alıqdə mücərrəd fəlsəfi axtarışlardan, ziddiyyətlərdən uzaqlaşırıdı. Bu əsərlər bir də onu sübut edir ki, vaxtılıq "Cavid öz xalqı ilə bağlı olmamışdır, Azərbaycanın həyatından yazmamışdır" deyənlər səhv edirlər. Bu əsərlər göstərir ki, H.Cavid öz xalqı ilə bağlı olmuş, yaradıcılığı ilə onun mədəni inkişafına, ictimai şüur təşəkkülünə müəyyən müsbət təsir göstərməşdir. Hüseyin Cavidin tez-tez tarixə müraciət etməsini mənfi bir hal kimi qiymətləndirənlər də yanılırlar. Əgər H.Cavid Şərqi qədimdən əbədi dillərdə gəzən "Şeyx Sənan" əfsanəsini öz yaradıcılıq laboratoriyasının süzgəcindən keçirib, islam dininin ehkamlarını rədd edən gözəl bir məhəbbət dastanı yaratmışdır, heç bir qəbahət iş görməmişdir. Eyni sözü müasirliklə səslənən "Knyaz", "Səyavuş" və nəcib ümumbəşəri duyğular tərənnüm edən "Xəyyam" pyesləri haqqında da demək olar. Bu cəhət humanist sənətkarın coğrafi sərhəd və milli məhdudiyyət bilməyən yaradıcılıq üfüqlərinin genişliyini, bədii təxəyyülünün əhatəli və dərinliyini göstərir ki, biz buna ancaq sevinməliyik. Axı, Cavidi Cavid edən, onu böyük sənətkarlar sırasına çıxaran da "Şeyx Sənan", "Səyavuş", "Xəyyam" kimi sənət inciləridir. Ədəbiyyatımızın qızıl fonduna möhkəm daxil olmuş bu əsərlərlə biz haqlı olaraq fəxr edirik. Cavidin bəzi tədqiqatçıları çox vaxt unudurdular ki, Cavid tarixə müraciət edərkən hadisələrə bu günün gözü ilə baxmış, onları müasirlik baxımından mənalandırılmışdır. Kim deyə bilər ki, "Knyaz", "Səyavuş", "Xəyyam" pyeslərində tarixiliklə müasirlik üzvi surətdə bağlanılmamışdır? Bunların heç birində tarix korkorana idealizə edilməmişdir. Əksinə, köhnə dönyanın çürümüş əxlaq normaları bu günün dünyagörüsü tələbləri cəbhəsindən işıqlandırılıb tənqidə tutulmuşdur. Bu prinsipi müəyyən dərəcədə "Topal Teymur"da da aid etmək olar. Bu pyesində də müəllif köhnəliyin qarşısında kor-koranə boyun əyməmişdir. Hüseyin Cavidin yaradıcılıq taleyi elə getirmişdir ki, o, uzun müddət ədalətsiz tənqidlərə məruz qalmışdır. Azapçılıq, vulqar sosiologiya və şəxsiyyətə pərəstişin hökm sürdüyü illərdə Cavid ancaq tənqid hədəfi olmuşdur. Özü də elə tənqid ki, onu ortalığa çıxarmağa indi adamın üzü gəlmir. Odur ki, bu kitaba əsasən ədalətli tənqid məqalələr və obyektiv elmi tədqiqat əsərləri salınmışdır. Heç şübhəsiz ki, bu kitabda toplanılan əsərlər Hüseyin Cavid yaradıcılığının geniş oxucu kütlələri tərəfində öyrənilməsinə yaxından kömək edəcəkdir. XX əsrin ilk illərində başlayaraq, 1930-cu illərin birinci yarısında davam edən dövrə Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən Azərbaycan teatrını Cavidin təsəvvür etmək mümkün deyildir. Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi qiymətləndirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən ictimai, mədəni inkişaf yolu keçən hər hansı bir xalqın ədəbiyyat tarixində Sabırlarla yanaşı Hadilər də olmuşdur, Cabbarlılarla yanaşı, Cavidlər də olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bədii yaradıcılıq asfalt döşənmış hamar yol deyildir ki, hamı onu birbaşa keçsin. Bədii yaradıcılıq elə bir mürəkkəb prosesdir ki, onu hərə bir cür keçir. Əgər Sabir XX əsrin mürəkkəb şəraitində ustalıqla baş çıxarıb, bu prosesi, ümumən, müstəqil yol ilə keçmişə, yaxşını pisdən, gözəlliyi çirkinlikdən həssaslıqla ayırd edə bilməmişsə, Hadi bu yolu dolanbac keçmiş, bəzən ziddiyyətlər içində bogularaq, yaxşını pisdən seçməkdə çatınlık çəkmiş, öz şəxsi arzularından asılı olmayıaraq fikri böhranlar keçirmiş, bəzən ideya büdrəmələrinə məruz qalmışdır. Yaxud, inqilabdan sonra Cəfər Cabbarlı sürətlə yenidən qurulub, sovet platforması tərəfinə daha tez keçdiyi halda, Cavid yaradıcılığının məfkurəcə yenidənqurulma prosesi tədricə inkişaf etmiş, o, bu yolu Cabbarlıdan bir az sonra başa vurmusdur. Əlbəttə, Hüseyin Cavidin yaradıcılığının müəyyən mərhələlərində yazıçının məlum ziddiyyətləri də olmuşdur. Lakin bunu ancaq Cavidin şəxsi ziddiyyətləri kimi izah etmək səhv olardı. Bu ziddiyyətləri konkret ictimaiyyəsi şəraitin mürəkkəbliyindən doğan bir hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. H.Cavid mənali

hayat və yaradıcılıq yolu keçmiş, insanpərvərlik, həqiqət, ədalət, sədaqət, mərdlik, gözəllik kimi nəcib yüksək bəşəri keyfiyyətlər tərənnüm edən, istismar dünyasına, dini xurafata sonsuz nifrat bəsləyən görkəmli söz ustادır, ədəbiyyatımıza gözəl sahə əsərləri, möhtəşəm faciələr bəxş edən böyük humanist sənətkardır. O, inqilabdan sonrakı illərdə marksizm-leninizm ideologiyasının təsiri altında inkişaf edərək sovet yazıçısı olmuşdur. H.Cavid sosializm quruculuğunu alıqlayan, beynəlxalq imperializmi, faşizmi, istila məqsədi güdən mühabibələri ifşa edən böyük şair və dramaturqdur. Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan teatri tarixində H.Cavidin özünəməxsus faxri yeri vardır. Hüseyin Cavid artıq öz həqiqi qiymətini almışdır. Vaxtıla onun haqsız tənqid edilən əsərləri indi böyük tirajlarla nəşr edilib yayılır, biz onları maraqla oxuyur, böyük sənətkarı daha dərin, daha çoğun məhəbbətlə sevirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ədəbiyyatşunaslığın əsasları. Bakı, 1964.
2. Cəfər Xəndan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1955.
3. Cəfər Cəfərov. Azərbaycan dram teatri. Bakı, 1959.
4. Əliyar Qarabağlı. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968.

SUMMARY

H.Javid is a master of prominent vocabulary who has given meaningful high-quality human qualities such as humanity, truth, justice, loyalty, courage, beauty, endless hatred to the world of exploitation and religious prejudice, beautiful works of ours and great tragedies is a great humanist craftsman. H.Javid has a unique place in the history of Azerbaijani literature and Azerbaijani theater. Hussein Javid has already received his true value. His unfairly criticized works have now been published and distributed in large circles, we read them with interest, love the great artists with deeper, more affectionate love.